

POVLAČENJE SRPSKE VOJSKE I IZBJEGLICA PREKO CRNE GORE (1915-1916)

Milan Šćekić

This paper describes the withdrawal of the Serbian army and refugees through Montenegro, from the beginning of the great offensive of the Central Powers against Serbia and Montenegro in October 1915 to January 1916 and the military collapse of Montenegro.

Pitanju povlačenja srpske vojske preko Crne Gore istoričari do sada nijesu posvetili dužnu pažnju. Uglavnom su navedenu problematiku „pokrivali“ konstatacijama tipa da se srpska vojska uslijed energičnih napada Centralnih sila povukla preko Crne Gore i Albanije za Grčku, a da je crnogorska vojska za sve to vrijeme vrlo uspješno štitila njenu odstupnicu omogućivši joj da stigne do željenog cilja. Time se uglavnom završavala eksploatacija ove priče. Od istoričara znatno raspoloženiji da kažu koju riječ više na ovu temu bili su razni vinovnici ovih događaja, ali i brojni publicisti, koji su uglavnom bili saglasni da je crnogorski narod saosjećao sa stradanjem srpske vojske i naroda, ali i da je sam bio dovoljno postradao da bi mogao pružiti neku

značajniju pomoć svojim desetkovanim saveznicima. Istina, bilo je i onih koji su smatrali da je crnogorski narod mogao znatno bolje dočekati izmučenu srpsku vojsku, zbog čega i danas u stručnoj i laičkoj javnosti postoje oprečna mišljenja po ovom pitanju. No, i historičari i publicisti su u jednome bili saglasni – bez Božića na Mojkovcu ne bi bilo Vaskrsa na Kajmakčalanu. Međutim, te saglasnosti nestaje onoga trenutka kada se postavi pitanje zašto je Crna Gora bila kažnjena nakon rata gubitkom državnosti, umjesto da je bila nagrađena kao i svi ostali saveznici.¹ No, to je već pitanje koje izlazi iz okvira ovog rada, pa se njime nećemo baviti.

Nakon početnih uspjeha srpske i crnogorske vojske u okršajima s daleko nadmoćnijom Dvojnomo monarhijom, te zatišja koje je vladalo na ovom frontu, oktobra 1915. godine Centralne sile otpočinju veliku ofanzivu na Balkanu protiv Srbije i Crne Gore. Glavni pravac nadiranja ovog puta išao je preko Dunava i Beograda, a sporedni iz pravca Bosne i Hercegovine na zapadne granice Srbije i Crne Gore. U toj neravnopravnoj borbi njemačko-austrougarskim jedinicama pridružiće se bugarska vojska, koja će presjeći odstupnicu srpskoj vojsci i izbjeglicama kraćim putem prema Solunu, gdje se nalazila nova saveznička baza i primorati ih da se daljim i neprohodnijim putevima preko Albanije i Crne Gore povlače u pravcu grčkih obala.²

No, uprkos strašnom udesu koji je zadesio Srbiju crnogorska štampa je iz razumljivih razloga donosila sijaset članaka u kojima se odavalo priznanje herojskoj borbi srpske vojske sa

¹Više: Đorđe Borozan, *Crna Gora i Prvi svjetski rat*, U: Arhivski zapisi, 2/2013, Cetinje, 2014, 7–30.

²Vladimir Ćorović, *Istorija Srba*, Niš, 2004, 730.

neuporedivo snažnijim protivnikom. Štaviše, u cetinjskom „Vjesniku“ se u broju od 29. oktobra 1915. godine moglo pročitati i to da se stanje na frontu stabilizovalo, te da su se izjalovile „kombinacije njemačko-austrijsko-bugarske“ o „propasti Srbije“.³ Međutim, kada je postalo više nego očigledno da stanje na frontu nije ni izbliza onakvo kakvog ga je opisivala crnogorska štampa, kralj Nikola se obratio narodu proklamacijom u kojoj mu saopštava „kako se Srbija bori i kako samo krok po krok ustupa ispred tri carstva i nevjerne Bugarske Kraljevine, zalijevajući svaku stopu svoje zemlje svojom i neprijateljskom krvlju“. Kralj Nikola je dalje saopštio i da se Srbija ne povlači bilo kako i bilo gdje, već da to radi vrlo „mudro i pribija se našim gorama s osnovnijem cijelji“ da se zajedničkim snagama odupre neprijatelju. Naravno, da nijesu Srbi s tom misijom krenuli u pravcu Crne Gore, baš kao što nijesu vjerovali da mogu u neravnopravnoj borbi potisnuti nadmoćne neprijatelje. Nije ni crnogorski kralj vjerovao da se može odoljeti napadima neuporedivo jačeg protivnika pa je upozorio svoje podanike da se i Crnoj Gori može desiti isto što i Srbiji. Ali, da u narodu ne bi zavladao zbog toga defetizam, u sebi svojstvenom maniru, poručio je svojim podanicima da će se njegova zemlja „strašno i krvavo braniti, a nastupe li još dani težeg iskušenja, tada će nam Bog najbolje pomoći, kao što je pomagao i nama i našijema starijema kad su god bili na mukama. Pomoći će nam i naši veliki Saveznici, čim se priberu

³ *Vjesnik*, br. 59, 29. oktobar 1915, 1.

⁴ *Glas Crnogorca*, br. 53, 12. novembar 1915, 1. Ovaj list je u svom broju od 4. oktobra 1915. godine prenio vijest, da je srpsko poslanstvo na Cetinju 2. oktobra te godine predalo crnogorskoj vladi notu, u kojoj ju je obavijestilo da je Bugarska bez ikakvog povoda i objave rata otpočela neprijateljstva protiv Srbije, te da se Srbija od 1. oktobra 1915. godine nalazi u ratu s njom. Zastupnik ministra inostranih djela na Cetinju u ime kralja Nikole i crnogorske

i ponarede“.⁴ Naravno, da je kralj Nikola i sam dobro znao da tih dana ni božja ni saveznička pomoć nijesu mogle lako zaustaviti moćne neprijatelje, pa kad je već stanje bilo takvo, kako to dobro primjećuje Novica Rakočević, nije ni imao drugog izbora osim da sroči proklamaciju koja je odisala više mističizmom i pjesničkim zanosom nego li realnom stvarnošću.⁵ To mu i nije bilo naročito teško budući da nije bio bez iskustva u pisanju ovakvih proklamacija, koje istini za volju sve liče jedna drugoj.

Međutim, petnaest dana prije nego što se kralj Nikola obratio naciji upoznavši je da se srpska vojska povlači „krok po krok“, ministar unutrašnjih poslova Savo P. Vuletić, izvjestio je kolegu zaduženog za resor inostranih djela Mirka Mijuškovića (mijenjao na toj i na funkciji predsjednika Ministarskog savjeta brigadira Janka Vukotića koji se nalazio na frontu), da su mu iz Oblasne uprave u Bijelom Polju javili da su preko Sjenice već počele stizati izbjeglice iz Srbije. Iako je u tom momentu u Crnoj Gori vladala velika glad, ministar unutrašnjih djela naredio je oblasnim upravama u Peći, Beranama, Andrijevići, Kolašinu i Pljevljima, da prema izbjeglicama iz Srbije i vlasti i narod budu „najpredusretljiviji, i da im se za sve, što bi im ustrebalo, izlazi na susret koliko se najvećma mogne“. Ali kako je i sam ministar Vuletić bio svjestan da u tim krajevima novac nije pomagao da se dođe do hrane, a kamoli da se izdržava na hiljade ljudi, zatražio je od ministra inostranih djela da preduzme

vlade je uputio odgovor srpskom poslanstvu, u kome se ističe „da je neviteški napad Bugarske na Srbiju učinjen i na Crnu Goru“, i zamolio srpsku vladu, pošto Crna Gora nema poslanika u Sofiji, da se u njeno ime saopšti bugarskoj vladi, da se od 2. oktobra 1915. godine „i Crna Gora nalazi u ratu sa Bugarskom“. (*Isto*, br. 48, 4. oktobar 1915, 1)

⁵ Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Podgorica, 1997, 142.

neophodne korake kako bi se „u pogledu hrane i drugih životnih namirnicama“ poboljšala nezavidna situacija u zemlji.⁶

Pomoć za svoju vojsku i izbjeglice, logično, tražila je i srpska vlada, a njenom poslanstvu na Cetinju je, nedjelju dana nakon što su počele pristizati prve izbjeglice iz Srbije, iz crnogorskog Ministarstva inostranih djela saopšteno da je područnim vlastima već naređeno da se prema izbjeglicama iz Srbije postupa predusretljivo. I ne samo to, već „da će i Vlast i narod u Crnoj Gori bez nikakvog nunkanja braći Srbijancima u nevolji pomoći“.⁷ Sve i da narod nije pomagao srpsku vojsku i izbjeglice, jer se i sam nalazio u jako teškom materijalnom stanju, iz navedenog jasno proizilazi da su se crnogorske vlasti obavezle i tražile načina da pomognu njihovo izdržavanje. To, naravno, demantuje one koji su pisali da srpska vojska i stanovništvo nijesu dočekani kako treba prilikom prolaska kroz Crnu Goru. Sasvim je druga stvar što je ta pomoć bila sigurno skromna jer, ilustracije radi, vlasti u Beranama koje je crnogorska vlada zadužila da pomažu izbjegle srpske podanike, nijesu bile u stanju da izdržavaju ni svoje porodice „jer novac ne pomaže čak ni onome koga ima, ma da je takvih vrlo mali broj“⁸ Inače u ovoj varoši cijena kilogramu hleba stajala je preko 5 perpera.⁹

⁶ Državni Arhiv Crne Gore (u daljem tekstu DACG), Ministarstvo inostranih djela (u daljem tekstu MID), 1915, fascikla (u daljem tekstu – f) 228, 2072, Savo P. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Mirku Mijuškoviću, ministru inostranih djela, 28. oktobar.

⁷ DACG, MID 1915, f-228, 2138, Ministarstvo inostranih djela – srpskom poslanstvu na Cetinju, 7. novembar.

⁸ DACG, Ministarstvo unutrašnjih djela (u daljem tekstu MUD), Upravno odjeljenje (u daljem tekstu UO), f-169, 3777/4, Jevrem Bakić, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 16. novembar.

⁹ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3975/2, Todor Lekić, predsjednik Opštine Berane – Marku Petroviću, oblasnom upravitelju u Beranama, 8. decembar.

Za taj novac u mirnodopskim uslovima moglo se kupiti preko 20 kilograma brašna! Uprkos tome, iz srpskog poslanstva na Cetinju molili su crnogorsku vladu da se dozvoli srpskoj vojsci da kupuje gotovim novcem u Peći i Đakovici hranu za ljudstvo i stoku, kada bude prolazila kroz te krajeve.¹⁰ Iako su i u Metohiji crnogorske vlasti muku mučile oko izdržavanja mjesnog stanovništva i doseljenika iz ostalih djelova Crne Gore, iz Ministarstva inostranih djela na Cetinju tražili su od kolega iz Ministarstva unutrašnjih djela da mjesnim vlastima izdaju naređenje da se udovolji ovoj molbi.¹¹

No, kako je Crnu Goru trebalo tek da zapljusne talas srpske vojske i izbjeglica, iz srpskog poslanstva su gotovo svakodnevno tražili od vlasti na Cetinju raznorazne ustupke, koji su trebali da olakšaju njihovo povlačenje. Tako su 6. novembra 1915. godine upoznali Ministarstvo inostranih djela na Cetinju da će pored vojske na tlo Crne Gore pristići i „izvestan broj srpskih podanika“, koji će nastaviti putovanje dalje za „inostranstvo“. Stoga je traženo da im se na tom putu učine sve moguće olakšice, a posebno narodnim poslanicima, ženama i djeci.¹² Istog dana traženo je i da se zbog prenosa Glavne blagajne, koja je stigla u Peć uputi 60 tovarnih konja u tu varoš.¹³ Iz dostupne građe nijesmo uspjeli doznati kakav su odgovor dale crnogorske vlasti, mada ni najmanje ne sumnjamo da je on bio pozitivan, budući da i nije bio naročito zahtjevan. Međutim, sve i da nijesu dale pozitivan

¹⁰ DACG, MID 1915, f-228, 2141, verbalna nota srpskog poslanstva na Cetinju – Ministarstvu inostranih djela, 7. novembar.

¹¹ *Isto*, Slavo Ramadanović, načelnik Ministarstva inostranih djela – Ministarstvu unutrašnjih djela, 8. novembar.

¹² DACG, MID 1915, f-228, 2134, verbalna nota srpskog poslanstva na Cetinju – Ministarstvu inostranih djela, 6. novembar.

¹³ DACG, MID 1915, f-228, 2133, verbalna nota srpskog poslanstva na Cetinju – Ministarstvu inostranih djela, 6. novembar.

odgovor, u šta sumnjamo, za dvije verbalne note koje su upućene 7. novembra 1915. godine sigurno znamo da je odgovor bio pozitivan. Prva se ticala davanja pratnje francuskom ljekaru dr Celaisu, koji je sa drugih 125 ljekara krenuo za Francusku,¹⁴ a u drugoj se tražilo da se o trošku srpske vlade otvore bolnice u Peći i Đakovici i da se o istom trošku ranjeni srpski oficiri liječe u crnogorskim bolnicama. Crnogorske vlasti su otišle korak dalje pa su srpskim vlastima saopštile i, da će, ukoliko mogućnosti dozvole, u crnogorskim bolnicama širom zemlje moći da se liječe i srpski vojnici a ne samo oficiri.¹⁵ No, za Cetinje je u tom trenutku najvažnije bilo da saveznici što prije upute hitnu i adekvatnu pomoć. U protivnom, i na Crnu Goru će brzo doći „red da bude poplavljena od austro njemačke vojske“. Stoga se crnogorska vlada obratila svim savezničkim silama da upute brzu pomoć, da se ne bi desilo „da i potonje utočište srpskih vojsaka i baza za snabdjevanje i za njih i za nas ne budu uništeni“.¹⁶

Dok saveznici ne upute pomoć, iz srpskog poslanstva zatražili su od zastupnika ministra inostranih djela Mirka Mijuškovića,

¹⁴ DACG, MID 1915, f-228, 2142, verbalna nota srpskog poslanstva na Cetinju – Ministarstvu inostranih djela, 7. novembar; *Isto*, S. Ramadanović, načelnik Ministarstva inostranih djela – Ministarstvu unutrašnjih djela, 8. novembar; Ministar inostranih djela izvijestio je 21. novembra 1915. godine Oblasnu upravu u Podgorici da će sutradan, 22. novembra 1915. godine stići u tu varoš iz Srbije pet bolničarki i trojica bolničara engleske bolnice „Štabot“. Stoga je od Oblasne uprave u Podgorici tražio da im se obezbijede prevozna sredstva za odlazak u Skadar. (DACG, MID 1915, f-228, 2220, M. Mijušković, ministar inostranih djela – Oblasnoj upravi Podgorica, 21. novembar)

¹⁵ DACG, MID 1915, f-228, 2143, verbalna nota srpskog poslanstva na Cetinju – Ministarstvu inostranih djela, 7. novembar; *Isto*, S. Ramadanović, načelnik Ministarstva inostranih djela – Ministarstvu unutrašnjih djela, 8. novembar.

¹⁶ DACG, MID 1915, f-228, 2145, Ministarstvo inostranih djela – svim savezničkim silama na Cetinju, 8. novembar.

da se u cilju uspostavljanja što boljih veza između srpske vlade i crnogorskih vlasti u Skadru „u pogledu otpravljanja poslova oko ishrane i smještaja srpske vojske“ pored oblasnog upravitelja vojvode Boža Petrovića, postavi delegat Srbije, dr Boško Čolak – Antić, bivši poslanik Srbije u Sofiji.¹⁷ Crnogorske vlasti su na ovu, baš kao i na molbu da se svi uvezeni predmeti za potrebe srpske vojske oslobode carina i sporednih taksi, odgovorile opet pozitivno.¹⁸ No, da bi se saveznička pomoć, u prvom redu hrana, mogla prevoziti od Medove do Skadra i Plavnice, srpska vlada tražila od crnogorskih kolega i da im se stave na raspolaganje „dve lađe i nekoliko jedrilica“. O troškovima prevoza, brinula bi se srpska vlada.¹⁹ Međutim, na ovu molbu crnogorska vlada nije odgovorila pozitivno, ali samo zato što je na molbu engleskog poslanstva na Cetinju ustupila „engleskom odboru za ishranjivanje u Skadru sva prevozna sredstva na vodi“, budući da se taj Odbor starao o prehrani srpske i crnogorske vojske, kao i svih drugih ljudi, izbjeglih iz Srbije u Crnu Goru. Shodno tome, uputila ih je na italijansku vladu, da im ona ustupi svoje parobrode „Jolandu“ i „Mafaldu“, budući „da su ta dva parobroda sasvim podesna za plovidbu po Bojani i Skadarskom jezeru, jer su za tu svrhu i sagrađeni bili“.²⁰ Kada

¹⁷ DACG, MID 1915, f-228, 2208, srpsko poslanstvo na Cetinju – M. Mijuškoviću, ministru finansija i građevina, zastupniku ministra inostranih djela, 18. novembar.

¹⁸ DACG, MID 1915, f-228, 2213, verbalna nota srpskog poslanstva na Cetinju - Ministarstvu inostranih djela, 19. novembar; DACG, MID 1915, f-228, 2217, M. Mijušković, ministar finansija i građevina – Ministarstvu inostranih djela, 20. novembar.

¹⁹ DACG, MID 1915, f-228, 2221, srpsko poslanstvo na Cetinju – M. Mijuškoviću, ministru finansija i građevina, zastupniku ministra inostranih djela, 20. novembar.

²⁰ *Isto*, M. Mijušković, ministar finansija i građevina i zastupnik ministra inostranih djela – Ljubomiru Mihailoviću, poslaniku Srbije na Cetinju, 21. novembar.

su već crnogorska plovila bila zauzeta, srpska vlada nije imala kud pa je tražila od vlade na Cetinju da interveniše kod „Barskog društva“, da sve svoje brodove stavi na raspolaganje predsjedniku engleske komisije u Skadru, generalnom konzulu Lambu, koji je imao dužnost da se stara o snabdjevanju crnogorske i srpske vojske. Sa svoje strane srpska vlada je garantovala da će isplatiti sve štete nanijete „društvenoj imovini“ i licima u službi „Barskog društva“. ²¹ Na Cetinju nijesu mnogo oklijevali, pa je državni savjetnik Andrija Radović utanačio sve s „Barskim društvom“ oko prevoza i eventualnim odštetama. ²² Prethodno je 23. novembra 1915. godine od strane srpske vlade predloženo Cetinju stvaranje zajedničke intendature dvije vojske. Taj prijedlog Ministarski savjet Crne Gore načelno je prihvatio. Međutim, sa Cetinja su upozoravali svoje srpske kolege da ovo pitanje nije nimalo jednostavno i da ga treba prethodno dobro proučiti, budući da je crnogorska intendatura imala obavezu da prehranjuje svoje gladno stanovništvo, kao i brojne izbjeglice iz Bosne i Hercegovine i Srbije. Na Cetinju su strahovali i da bi se ovim poslom okoristila isključivo Srbija i da bi sva prevozna sredstva morala biti stavljena na raspolaganje navodno zajedničkoj intendanturi, dok bi crnogorski trgovci koji su se starali o snabdjevanju gladnog naroda i brojnih izbjeglica ostali uskraćeni za ista, što bi i državu i narod dovelo u tešku situaciju. Ali uprkos svemu, predložili su srpskoj vladi da odredi delegata koji bi sa crnogorskim predstavnikom utaničio pojedinosti oko načina organizacije i kako će se odvijati njen rad. Zajedničko rješenje obojica su imala podnijeti svojim vladama. Ukoliko su srpske vlasti bile voljne da prihvate

²¹ DACG, MID 1915, f-228, 2278, verbalna nota srpskog poslanstva na Cetinju – Ministarstvu inostranih djela, 27. novembar.

²² *Isto*, M. Mijušković, ministar finasija i građevina i zastupnik ministra inostranih djela – Ministarstvu inostranih djela, 30. novembar.

ovaj prijedlog, imale su obavezu da o tome izvjestite Cetinje, kao i to koga su odredile za delegata.²³ Naravno, da srpska vlada nije imala alternativu pa je prihvatila prijedlog Cetinja i za svoga delegata imenovala generala Božidara Jankovića.²⁴ S crnogorske strane, taj je posao bio povjeren državnom savjetniku Andriji Radoviću.²⁵

Dok su se Radović i Janković u ime svojih Vlada dogovarali oko načina funkcionisanja zajedničke intendature, u Crnu Goru su neprestano stizali izbjegli srpski podanici. U najvećem broju bilo ih je u Podgorici, gdje ih je posjetio kralj Nikola, knjaz Mirko i crnogorski poslanik u Srbiji Lazar Mijušković. Došavši automobilom do Nemanjića obale „ispred glavnih hotela”, kralj Nikola je bio oduševljeno pozdravljen, a oko njegovog automobila odmah se sjatila gomila naroda. Izašavši iz automobila narod je oko kralja napravio krug, a on mu je „nazvao Boga”. Okrenuvši se prema izbjeglim žiteljima Srbije, u sebi svojstvenom maniru, kazao im je između ostalog sljedeće: „... Pobjedili ste Turke, pobjedili ste Bugare, pobjedili ste i Austrijance kad ste se sa svakim od njih samim borili. Sad ste se u isti mah branili od trojice, i opet Vi ste slavni, ne oni, i ako ste ovu tešku sudbinu dočekali. Zajedno ćemo se mučiti i dalje, ali vjerujemo svi u naš uspjeh. Pribićemo se uz ove gore, između Morače i Drine, i pitaćemo tamo na proljeće

²³ DACG, MID 1915, f-228, 2233, M. Mijušković, ministar finansija i građevina i zastupnik ministra inostranih djela – Lj. Mihailoviću, poslaniku Srbije na Cetinju, 24. novembar.

²⁴ DACG, MID 1915, f-228, 2257, Lj. Mihailović, poslanik Srbije na Cetinju – M. Mijuškoviću, ministru finansija i građevina i zastupniku ministra inostranih djela, 28. novembar.

²⁵ DACG, MID 1915, f-228, 2278, M. Mijušković, ministar finansija i građevina i zastupnik ministra inostranih djela – Ministarstvu inostranih djela, 30. novembar.

nametljivce šta rade po našoj kući?“²⁶ Teško je povjerovati da je kralj Nikola zaista vjerovao da će do proljeća 1916. godine nastupiti potpuni preokret na balkanskom frontu, ali stanje u zemlji i na frontu dozvoljavalo mu je da tako govori. Ali da će pitati, doduše ne Austrougare, već savezničke sile, šta se to radi po njegovoj zemlji, pitaće. I to za duže vrijeme.

Inače u Podgorici je tih dana boravio veliki broj izbjeglica iz Srbije, a crnogorske vlasti usljed stalnog pristizanja novih nje su vodile o tome evidenciju. Iz telegrama koji je Petar Plamenac uputio na Cetinje iz Podgorice 14. novembra 1915. godine, vidimo da je taj broj „veliki“, te da ubrzo neće biti ni mjesta a ni sredstava da se nove izbjeglice smjeste. Kako je trebalo tih dana da u Podgorici stigne i 26 novointerniranih Albanaca iz Skadra, Plamenac je predlagao da se oni, skupa sa onima koji su prethodno internirani iz Skadra u Podgoricu, upute u Spuž.²⁷ Šest dana kasnije oblasni upravitelj u Podgorici je izvjestio Cetinje da se u Podgorici nalazi „ozbiljan broj vojnika u uniformi i vojnih obveznika“, ali i da ga posebno iritira to što ih Crna Gora mora izdržavati u ovako teškim vremenima, a oni niti rade niti vrše vojnu dužnost. Stoga je smatrao da bi bilo korisno da crnogorska ili srpska Vrhovna komanda pošalju oficire da regrutuju vojnike i vojne obveznike i upute ih na front.²⁸ No, očito da Plamenac ili nije znao ili nije želio da zna, da srpska vojska nije

²⁶ *Glas Crnogorca*, br. 55, 21. novembar 1915, 1; Knjaz Mirko, knjeginja Vjera i poslanik Crne Gore u Srbiji Lazar Mijušković, posjetili su u Skadru prijestolonasljednika Srbije Aleksandra Karadorđevića, koji je tom prilikom odlikovao svog ujaka, knjaza Mirka, ordenom Karadorđeve zvijezde I stepena. (*Isto*, br. 56, 28. novembar, 1)

²⁷ DACG, MUD 1915, UO, f-169, 3730/67, Petar Plamenac, oblasni upravitelj u Podgorici – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 14. novembar.

²⁸ DACG, MUD 1915, UO, f- 169, 3770/2, P. Plamenac, oblasni upravitelj u Podgorici – Ministarstvu unutrašnjih djela, 20. novembar.

došla u Crnu Goru kako bi odatle nastavila borbu protiv zajedničkog im neprijatelja, već samo da se preko njene teritorije domogne saveznika u Grčkoj.

Veliki broj srpskih vojnika i izbjeglica prolazio je tih dana kroz Metohiju i Berane. Dok je srpska vlada tražila i dobila odobrenje od kolega s Cetinja da im se u Metohiji dozvoli kupovina hrane za vojsku i stoku, dotle je u Beranama major srpske vojske Aleksandar Milovanović samovoljno otvorio „vojnu stanicu za snabdjevanje srbijanskih trupa, koje će ovuda prolaziti“. I ne samo to, već je tražio od mjesnih vlasti „da mu budu na ruci pri kupovici raznih artikala“ i to po cijenama neuporedivo nižim od tržišnih. Tako je za količinu od 100 kilograma nudio sljedeće cijene: pšenicu 60 dinara (pijačna cijena iznosila je 120 perpera), ječam 3 dinara (80 perpera), kukuruz u zrnju 55 dinara (110 perpera), ovas 20 dinara (80 perpera), pasulj 50 dinara (60 perpera), sijeno 6 dinara (12 perpera), slamu 4 dinara (oblasni upravitelj u Beranama nije naznačio kolika je bila cijena slame) i raž 50 dinara (takođe nije naznačena cijena). Iako oblasni upravitelj u Beranama nije naveo da li mu je major Milovanović tražio krompir, ovčije i goveđe meso, upoznao je nadležne na Cetinju da je 100 kilograma krompira stajalo 15, ovčeg 100 i govedeg mesa 200 perpera. Uprkos tome što je bez odobrenja crnogorske vlade otkupljivao hranu za stoku i vojsku, koju je uzgred prilično potcjenio, oblasni upravitelj u Beranama javio je Cetinju da će narediti područnim vlastima da im budu na ruci prilikom kupovine, iako će zbog toga doći do velike nestašice, posebno u žitu. Međutim, sa Cetinja su opomenuli oblasnog upravitelja u Beranama da kad se već zbog potražnje ne podižu cijene prehrambenim artiklima, onda se barem mora poštovati njihova tržišna cijena.²⁹ No, Srbi nijesu tako mislili, pa su crnogorskom stanovništvu ponudili

²⁹ DACG, MUD 1915, UO, f-169, 3758/1, J. Bakić, oblasni upravitelj u Beranama – Ministarstvu unutrašnjih djela, 14. novembar.

cijene za otkup hrane koje je odredila srpska Vrhovna komanda za Srbiju. Kako pod takvim cijenama niko nije bio raspoložen prodati hranu, oblasni upravitelj u Beranama je saopštio nadležnima na Cetinju da će narediti policijskim vlastima da paze da se cijene slučajno ne povećavaju, iako je bio mišljenja da bi se cijene morale podizati „jer sve što se više kupuje životnih namirnica je manje” a pri tom je bilo više nego izvjesno da će se ubrzo i ostanuti bez hrane.³⁰ Ovo je, međutim, bila naknadna pamet upravitelja Bakića, koja mu je došla u glavu nakon što ga je Cetinje upozorilo da nipošto ne daje hranu ispod tržišne cijene. Inače samo dan ranije Bakić je pisao Cetinju da će narediti područnim vlastima da se nađu Srbima pri ruci prilikom kupovine hrane i to po cijenama koje je odredila srpska Vrhovna komanda za Srbiju, a koje su bile neuporedivo niže od crnogorskih. Međutim, sve i da je Cetinje odobrilo da se prodaje hrana Srbima po cijenama koje su vladale u Srbiji, narod u novooslobođenim krajevima nije je želio prodavati po tim cijenama. S druge strane, u Beranama oni koji su pristajali da prodaju hranu nijesu željeli uzimati srpski novac. To je naišlo na oštru osudu crnogorskog ministra unutrašnjih djela Sava Vuletića, koji je tražio od oblasnih uprava u Peći, Beranama i Bijelom Polju, a posebno od Oblasne uprave u Beranama, na čije su se stanovništvo srpske vlasti najviše žalile, da „ovakve smetnje bratskoj vojsci“ ne čine, te da mora prodati svako hranu i piće „što mu je preko zimmice“ ali po crnogorskim tržišnim cijenama. Takođe, oštro ih je upozorio da se cijene nipošto ne podižu i da se mora uzimati bezuslovno „i bez ikakvog prigovora“ srpski papirni novac.³¹ Od Oblasne uprave u Peći tražio je još i to da naredi

³⁰ DACG, MUD 1915, UO, f-169, 3758/3, J. Bakić, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 15. novembar.

³¹ DACG, MUD 1915, UO, f-169, 3758/5, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama Peć, Berane i Bijelo Polje i vojnom delegatu kraljevine Srbije na Cetinju, 16. novembar.

„odnosnim upravnim vlastima“ da budu od pomoći srpskom majoru Stanoju Ristiću, koji je stigao u Đakovicu gdje je kupio desetak u krajevima koje je crnogorska vlada ustupila srpskoj „za njenu vojsku“.³²

Ministar Vuletić je, nesumnjivo, pokazao veliko razumjevanje za srpsku vojsku i izbjeglice i prilično iskritikovao ponašanje stanovništva u novooslobođenim krajevima, ali ne možemo a da ne primjetimo da nije upitao oblasne upravitelje u novooslobođenim krajevima, kako žive tamošnji crnogorski podanici i da li su u stanju da izdržavaju najprije svoje porodice, a potom srpsku vojsku i izbjeglice. To je primjetio oblasni upravitelj u Beranama Jevrem Bakić, pa se u telegramu upućenom ministru Vuletiću zapitao, kako se može unaprijed znati da stanovništvo beranske oblasti ne želi prodavati žito i namirnice, kao i da ne želi uzimati srpski papirni novac, kada je srbijanska vojna stanica otpočela kupovinu hrane 17. novembra 1915. godine, dakle istog dana kada je Bakić uputio ovaj telegram. S druge strane, Bakić je podsjetio Vuletića da su muški žitelji ovog kraja već četiri godine u ratu, da se žene brinu o njihovim porodicama, te da žita nema ni za narod, a kamoli za srpsku vojsku i da će brzo zavladata velika glad. Ali uprkos svemu, izvjestio je Vuletića da je naredio narodu da prodaje sve viškove hrane i da uzima papirni srbijanski novac.³³

Stalni priliv novih izbjeglica dodatno je usložnjavao ionako tešku situaciju. Iz kapetanije u Rožajama, a u dogovoru sa srpskim komandantom u Rožajama, upućeno je u Berane 500 izbjeglica da se nahrani, a onda preko Bijelog Polja uputi u Srbiju svojim kućama. No, problem je bio kako uopšte nahraniti toliko

³² Isto, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi u Peći, 16. novembar.

³³ DACG, MUD 1915, UO, f-169, 3758/6, J. Bakić, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 19. novembar.

ljudstvo kad se u tom kraju „strada od gladi“, a „novac ne pomaže usljed nestanka žita“. Možda bi se i s ovim izbjeglicama nekako izašlo na kraj kada je prehrana u pitanju, ali kako su stalno pristizale nove izbjeglice koje su se vraćale svojim kućama maršutom Rožaje – Berane – Bijelo Polje,³⁴ prijetila je ozbiljna opasnost da će glad prije doći glave ovom stanovništvu negoli neprijateljska armija koja je stezala obruč oko zemlje.

Uprkos nezavidnoj situaciji srpska vlada je tražila od kolega na Cetinju da se postara skupa s crnogorskim narodom kako bi se pružilo utočište „izbjegloj i nastradaloj braći iz Srbije“, što je, naravno, podrazumijevalo i njihovu prehranu, budući da je među njima bio i priličan broj sirotinje. Ministarski savjet Crne Gore prihvatio je ovu molbu, o čemu je izvijestio kolege iz Srbije. Jedino što nijesu mogli precizirati je to gdje će ih smještati, te način na koji će im se pomoć i ishrana davati. U svakom slučaju o tome je imao voditi računa ministar unutrašnjih djela Savo Vuletić.³⁵ Tih dana je gotovo svakodnevno od crnogorskih vlasti tražena neka nova vrsta pomoći, kao da Crna Gora nije imala sama dovoljno svojih problema i kao da se rat nje nije ticao. Tako je 24. novembra 1915. godine traženo od vlade na Cetinju da smjesti 260 osuđenika iz Srbije,

³⁴ DACG, MID 1915, f-228, 2228, verbalna nota crnogorskog Ministarstva inostranih djela – srpskom poslanstvu na Cetinju, 23. novembar; *Isto*, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – brigadiru Mašanu Božoviću, ministru vojnom, 21. novembar; Srpska Vrhovna komanda tražila je od svog kapetana Aleksića u Beranama da kućama uputi samo one izbjeglice koji nijesu vojni obveznici, pošto se prethodno snabdiju „hranom za koji dan“. (DACG, MID 1915, f-228, 2253, verbalna nota srpskog poslanstva na Cetinju – Ministarstvu inostranih djela, 27. novembar.)

³⁵ DACG, MID 1915, f-228, 2267, M. Mijušković, ministar finansija i građevina i zastupnik ministra inostranih djela – Lj. Mihailoviću, poslaniku Srbije na Cetinju, 29. novembar.

koji se nijesu nikako smjeli pustiti na slobodu, u zatvorima u Podgorici i Skadru, a koji su se sa srpskim vlastima, vojskom i narodom nalazili u Skadru.³⁶ Crnogorske vlasti su se našle u problemu, budući da je zatvor u Podgorici bio ionako „prepunjen“ osuđennicima, te se tamo nijesu imali gdje smjestiti, a u Skadaru i nije bilo zatvora u kome se mogla izdržavati kazna, već samo istražni zatvor pri Oblasnom sudu. No, kako su i do tada crnogorske vlasti u Skadru brinule o smještaju raznih srbijanskih nadležnima, tako su se i u ovom slučaju imale pobrinuti gdje će se zatvoriti 260 osuđenika dovedenih iz Srbije.³⁷ Istina, srpska vlada se obavezla da će snositi troškove njihovog izdržavanja, a nije bježala ni od toga da dâ, ukoliko Crna Gora to nije mogla obezbijediti, neophodan broj čuvara.³⁸ To je bio razlog da crnogorske vlasti izađu u susret i ovoj molbi, a kao objekat gdje će biti smješteni osuđenici dovedeni iz Srbije određena je „kasarna na Kasini kod Skadra (s desne strane Bojane do mosta)“.³⁹

Dok su crnogorske vlasti mozgale gdje bi se mogli smjesti osuđenici iz Srbije, srpska vlada je u međuvremenu tražila od zvaničnog Cetinja i da izdejstvuje odobrenje da poštansko-telegrafaska stanica u Skadru prima i šalje sve telegrame, kako srpske vlade, tako i akreditovanih predstavnika stranih država,

³⁶ DACG, MID 1915, f-228, 2236, verbalna nota srpskog poslanstva na Cetinju – Ministarstvu inostranih djela, 24. novemnar.

³⁷ DACG, MID 1915, f-228, 2243, Milo Plamenac, načelnik Ministarstva pravde – Ministarstvu inostranih djela, 26. novembar.

³⁸ DACG, MUD 1915, UO, f-170, 3863/4, Dr Filip Dobrečić, sekretar Ministarstva inostranih djela – Ministarstvu unutrašnjih djela, 25. novembar; DACG, MID 1915, f-228, 2310, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – M. Mijuškoviću, ministru inostranih djela, 5. decembar.

³⁹ DACG, MID 1915, f-228, 2310, verbalna nota crnogorskog Ministarstva inostranih djela – poslanstvu Srbije na Cetinju, 6. decembra.

dok budu boravili u toj varoši.⁴⁰ Ministar unutrašnjih djela Savo Vuletić, nije vidio razlog zbog čega se ova molba uopšte upućivala, pa je izvjestio kolegu zaduženog za resor inostranih djela, da to što srpska vlada „traži i do sad je činjeno“, te da poštansko-telegrafska stanica u Skadru vrši usluge primanja i otpremljanja svih telegrama, „naravno uz naplatu dotične takse“. Ali za svaki slučaj obećao je da će o ovome skrenuti pažnju „pomenutoj stanici“. Međutim, interesantno je da se srpska vlada nije žalila da su im ljudi iz poštansko-telegrafske stanice u Skadru činili bilo kakve smetnje prilikom slanja i primanja telegrama, pa ostaje zagonetno zašto su uopšte tražili pomoć s Cetinja. Osim ukoliko nijesu željeli da ih Crna Gora potpuno oslobodi plaćanja poštansko-telegrafskih usluga. Ministar unutrašnjih djela Savo Vuletić je upravo sumnjao da je to po srijeti. Naime, u jednom izvještaju upućenom ministru inostranih djela Mirku Mijuškoviću, Vuletić se žalio da se od prelaska vlade Srbije i drugih srpskih vlasti na crnogorsko tle, često postavljalo pitanje o tome, da li će im se naplaćivati „službeni telegrami i prepiska“ u saobraćaju kroz Crnu Gore, baš kao i „službeni telefonski razgovori“. Ali kako vlada Srbije nikada nije pokrenula to pitanje, pokrećali su ga „pojedini zvanični funkcioneri Srbijini“ i to samo „kad im se ukaže potreba, da službeno upotrijebe naš telegraf i telefon“. Naravno, oni se nijesu obraćali nadležnima na Cetinju da to pitanje riješe, već vodećim ljudima i mlađim činovnicima pojedinih poštansko-telegrafskih i telefonskih stanica, koji im mnogo puta nijesu naplaćivali razne usluge, ali su ih i upućivali da taj problem riješe preko nadležnih. Međutim, kako zvaničan zahtjev na Cetinje nije stizao, na terenu se odomaćila praksa da se traže

⁴⁰ DACG, MID 1915, f-228, bez broja, Lj. Mihailović, poslanik Srbije na Cetinju – M. Mijuškoviću, ministru finansija i građevina i zastupniku ministra inostranih djela, 26. novembar.

besplatne usluge od poštansko-telegrafsko-telefonskih činovnika. Iziritiran time, ministar Vuletić je tražio od ministra inostranih djela da se to pitanje riješi, osim ukoliko srpske vlasti nijesu namjeravale da se „poštom, telegrafom i telefonom“ besplatno služe. Ukoliko pak, to ne žele, tražio je da se naredi srpskim funkcionerima da to i ne traže, s vremena na vrijeme, kod nenadležnih ljudi.⁴¹ Iz raspoložive građe nijesmo uspjeli doznati da li je kasnije srpska vlada tražila da se ovo pitanje uredi, ali jesmo da se žalila „da njeni zvanični telegrami trpe često zadocnjavanja u Skadru“, zbog prenatrpanosti telegrafске stanice poslom. Kako zbog toga ne bi trpjela štete, traženo je od zvaničnog Cetinja da telegrafska stanica u Skadru njene telegramе predaje i prima „radio-stanicama u Skadru i Podgorici“ prije svih ostalih.⁴² Naravno, crnogorska vlada je i ovom zahtjevu izašla u susret (ministar Vuletić je tvrdio da su poštansko-telegrafске stanice u Skadru i Podgorici i do tada favorizovale „u pogledu brzine otpravljanja“ telegramе vlade Srbije),⁴³ ali ne možemo se oteti utisku da su srpske vlasti ovim

⁴¹ DACG, MID 1915, f-228, 2386, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – M. Mijuškoviću, ministru inostranih djela, 18. decembar.

⁴² DACG, MID 1915, f-228, 2388, verbalna nota srpskog poslanstva na Cetinju – Ministarstvu inostranih djela, 19. decembar.

⁴³ DACG, MID 1915, f-228, 2393, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – M. Mijuškoviću, ministru inostranih djela, 20. decembar; Italijansko Ministarstvo pošta i telegrafa predložilo je crnogorskoj vladi, preko njenog konzula u Rimu, da se promet zvaničnih depeša između Crne Gore i Srbije s jedne, i Italije, s druge strane, oslobodi naplaćivanja taksi u unutrašnjosti tri, odnosno dvije države, jer je Srbija svoje depeše slala preko Crne Gore. Kako bi se ovo pitanje regulisalo iz Italije su predlagali da: „1) Za depeše iz Srbije ili Crne Gore koje su namijenjene za Italiju, italijanska telegrafska administracija neće zaduživati nikakvom taksom ove države; 2) Za depeše iz Italije i inostranstva koje idu za Srbiju ili Crnu Goru, Italija neće plaćati

pokazale i izvjesnu dozu nezahvalnosti, pa i drskosti. Naime, u momentu kada srpska vlada traži da njeni telegrami u Skadru imaju prioritet prilikom slanja i primanja u odnosu na ostale, u toj istoj varoši nalaze se brojni crnogorski nevoljnici koji su izbjegli iz Metohije ispred austrougarske vojske, što se uz brojne druge probleme nikako nije smjelo staviti u drugi plan, samo zato što što su se srpskoj vladi njeni problemi činili većim i prioritetnijim od crnogorskih. Na kraju krajeva, ako je Srbiju zadesio udes kakav ju je zadesio, Crna Gora nije morala zbog toga da trpi do te mjere, da svoje probleme stavlja u drugi plan zbog srpskih. Ali i pored svega, nesebično je trpjela, sve do trenutka kada je i sama morala pokleknuti pred snažnijim neprijateljem. Koliko joj je to srpska vlada cijenila najbolje su pokazali nastupajući događaji.

Inače u Skadru se tih dana sjatio bio veliki narod. Tome je svakako doprinijelo i zauzimanje Peći od strane neprijatelja 24. novembra 1915. godine, koje su skupa branile crnogorska (Sandžačka vojska) i srpska vojska.⁴⁴ Zbog gomilanja velikog broja izbjeglica u Skadru, srbijanske vlasti su tražile od crnogorskih da ne smiju nikoga od njihovih podanika puštati u Skadar bez odobrenja, izuzev narodnih poslanika. Glavni razlog

nikakvu taksu Srbiji ili Crnoj Gori; 3) Za depeše iz Crne Gore ili Srbije koje idu preko Italije, italijanska telegrafska direkcija zadužice Srbiju i Crnu Goru taksama, koje će se naplaćivati od italijanske granice do mjesta opredjeljenja.“ Ukoliko bi ovaj prijedlog usvojila crnogorska vlada italijanska telegrafska administracija bi svakog mjeseca sastavljala račune o telegrafskom prometu i likvidirala ih preko crnogorskog Ministarstva unutrašnjih djela, tj. preko Poštansko-telegrafskog odjeljenja. (DACG, MID 1915, f-228, 2361, S. Ramadanović, načelnik Ministarstva inostranih djela – Ministarstvu unutrašnjih djela (Poštansko-telegrafskom odjeljenju), 17. decembar.

⁴⁴ DACG, MUD 1915, UO, f-170, 3803/2, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – svim oblasnim upravama, 25. novembar.

za donošenje takve odluke bio je taj što još uvijek nije obezbijeđeno pitanje njihovog daljeg transporta.⁴⁵ Dok se to pitanje ne riješi ministar unutrašnjih djela donio je rješenje da se izbjeglice iz Srbije stacioniraju u zetsko-brdskoj (tačnije u bjelopavličkoj i zetskoj ravnici) i primorsko-crmničkoj oblasti (u blizini Primorja i samoj Crmnici) i to isključivo u onim krajevima koji su povezani s pristaništima u Baru i Medovi, jer su se izbjeglice prehranjivale upravo onim namirnicama koje su stizale u ta pristaništa. Kako bi im se našao i smještaj u tim krajevima ministar Vuletić je tražio od oblasnih uprava u Podgorici i Baru da ga hitno izvjestе koliko bi porodica moglo ustupiti kuće radi njihovog smještaja i koliko bi se izbjeglih porodica u njima moglo smjestiti.⁴⁶

Kako su na ovu naredbu reagovali crnogorski žitelji u zetsko-brdskoj i primorsko-crmničkoj oblasti nije nam poznato, ali u Oblasnoj upravi u Beranama nijesu bili nimalo oduševljeni kada su čuli da je naređeno srpskoj vojsci koja se nalazila na položajima duž kapetanije u Rožajama da odatle odstupa polako. Razlog je bio jednostavan. Za duže vrijeme koliko će ostati u u tim krajevima potpuno će upropastiti narod koji ionako „propada“. „Digoše žito i sijeno i iz planine a kamo li iz ravnice. Narod

⁴⁵ DACG, MID 1915, f-228, 2266, verbalna nota srpskog poslanstva na Cetinju – Ministarstvu inostranih djela, 29. novembar; Iz Ministarstva unutrašnjih djela naređeno je oblasnim upravama na Cetinju, Podgorici i Baru da o ovome vode računa. Procedura dobijanja odobrenja bila je sljedeća: podanik Srbije koji je želio poći u Skadar tražio je odobrenje od navedenih oblasnih uprava, a one su se obraćale Oblasnoj upravi u Skadru. Nakon toga Oblasna uprava u Skadru je kontaktirala srpske vlasti radi dobijanja odobrenja. (DACG, MID 1915, f-228, 2280, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – M. Mjuškoviću, ministru inostranih djela, 30. novembar.)

⁴⁶ DACG, MID 1915, f-228, 2283, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – M. Mijuškoviću, ministru inostranih djela, 30. novembar.

ostade bez žita tako da će u najkraćem roku biti velika muka od gladi“, javljali su iz Oblasne uprave u Beranama.⁴⁷ Prilično nezadovoljni zbog zaostajanja jedne armije srpske vojske bili su i u Oblasnoj upravi u Andrijevici, jer je za njenu prehranu bilo neophodno obezbijediti veću količinu hljeba. Međutim, kako narod toga kraja nije imao mnogo žita ni za vlastite potrebe (to što se imalo prodavalo se i nudilo se po veoma visokoj cijeni), tamošnji oblasni upravitelj tražio je od ministra unutrašnjih djela „da preduzme hitne mjere“ kako vojska ne bi stradala od gladi, jer je ionako „bilo smrtnih slučajeva od gladi“. Inače, kako su preko Andrijevice prolazile hiljade srpskih vojnika i izbjeglica u pravcu Podgorice, od naroda je oduzeta povećana količina žita, brašna i hljeba. S druge strane, seljaci su prodali veću količinu hljeba i to po veoma visokim cijenama.⁴⁸

Zbog velikog broja srpskih vojnika i izbjeglica koji su stigli u Podgoricu, u toj varoši je vladala prava pustoš. Toliko ih je bilo, posebno vojske, da su Podgoricu bukvalno „poplavili“ vojnici koji su krstarili kroz tu varoš odvojeno „od svojih jedinica. Štaviše izvjesni djelovi postrojavaju logore u samoj varoši i upravo su je zagrabili. Osim toga vojska je skoro opustošila okolinu i već je počela da sječe drveće koje služi za ukras varoši.“ Kako su bila uzaludna upozorenja komandantu mjesta, srpskom pukovniku Masloviću, da se obuzda ponašanje srpske vojske, oblasni upravitelj u Podgorici tražio je od Ministarstva unutrašnjih djela da učini nešto kako bi se ovakvom ponašanju stalo na kraj.⁴⁹ Nakon što su preduzeti koraci na Cetinju da se

⁴⁷ DACG, MUD 1915, UO, f-170, 3861/2, Oblasna uprava iz Berana – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 1. decembar.

⁴⁸ DACG, MUD 1915, UO, f-170, 3880/2, J. Bakić, oblasni upravitelj u Andrijevici – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 2. decembar.

⁴⁹ DACG, MUD 1915, UO, f-170, 3911/6, sekretar Nikola Vuletić, zastupnik oblasnog upravitelja u Podgorici – Ministarstvu unutrašnjih djela, 2. decembar.

okončaju pustošenja srpske vojske, oblasni upravitelj u Podgorici obišao je tu varoš u društvu sa načelnikom Drinske divizije. Nakon toga izvijestio je ministra unutrašnjih djela da je u varoši „našao potpun nered i nečistoću“, baš kao i u okolini. Iako su postigli dogovor da se srpske trupe premjeste iz varoši „i što god očisti“, zastupnik oblasnog upravitelja je sumnjao da će se to desiti. Razlog je bio taj, što u Podgorici nije bilo crnogorskih organa reda, a i da ih je bilo teško da bi mogli nešto značajnije uraditi kako bi se sprovedo u djelo dogovoreno.⁵⁰ Tako je i bilo, iako je delegat srpske Vrhovne komande saopštio crnogorskom ministru vojnom, brigadiru Mašanu Božoviću, da je naredio komandantu Drinske divizije I poziva i komandantu mjesta u Podgorici, pukovniku Masloviću, da u sporazumu sa oblasnim upraviteljem preduzmu mjere kako bi se uklonio nered i da se ubuduće održava red. Što se tiče vojničkih logora i pon-ašanja vojnika, izdate su naredbe da se logori uklone iz varoši i ulica a vojnici spriječe u vršenju štetnih radnji.⁵¹ Ako su se crnogorske vlasti ponadale da će se time ovaj problem riješiti, grdno su se prevarile. U međuvremenu iz delegat srpske Vrhovne komande spriječio je da se Drinska divizija I poziva preseli u tuško kapetanstvo, s izgovorom da to ne dozvoljavaju „operativni razlozi“, budući da je pomenuta divizija bila rezerva Hercegovačkom i Lovćenskom odred. Šta god da je navelo srpskog delegata da promijeni odluku, u takvim uslovima red u

⁵⁰ DACG, MUD 1915, UO, f-170, 3911/2, sekretar N. Vuletić, zastupnik oblasnog upravitelja u Podgorici – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 3. decembar.

⁵¹ DACG, MUD 1915, UO, f-170, 3911/4, brigadir M. Božović, ministar vojni – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 4. decembar. Ministar Božović tražio je od crnogorske Vrhovne komande da se naredi komandantima srpskih armija koje su se kretale na putu od Andrijevica–Podgorica–Skadar, da preduzmu neophodne mjere kako vojnici ne bi činili u putu nikakve štete. (*Isto.*)

Podgorici bilo je nemoguće uspostaviti.⁵² To potvrđuje i jedan izvještaj koji je ministar unutrašnjih djela Savo Vuletić uputio Oblasnoj upravi u Podgorici 14. decembra 1915. godine, dakle, desetak dana nakon što se zbog haosa u ovoj varoši tražila intervencija Cetinja. Naime, ministar Vuletić je naveo da ga je jedan ugledni Podgoričanin, činovnik, izvjestio pismom da je ta varoš od dolaska srpske vojske zapuštena do te mjere da niko ne vodi računa da se stvari promijene na bolje. „Tako npr. ima kroz varoške ulice po nekoliko mrtvih konja, koje oderu, ne znam ko, pa onda tako mrtvi stoje po nekoliko dana; ima tako mrtvih konja koji su iskomadani, te im sva crijeva ispala; smet iz štala, javnih lokala i privatnih kuća baca se po ulicama tako da ima tolikih rpa kao stogovi; usmrđela crijeva, čarape, nečiste krpe, komadi mesa, kosti, konjski samari i njihov pribor sa lipsalih konja itd. sve se to može vidjeti kroz svaku varošku ulicu.“ I ne samo to. Izgled Podgorice dodatno su „uljepšali“ podanici Srbije koji su unaprijed zakupili 20 radnji za mjesečnu kiriju od 100, 200 pa sve do 800 perpera, gdje su trgovali, naravno, bez ikakvih dozvola. „Svuda kroz varoš možete vidjeti gdje se prodaje svježe meso, prekuljeno voće, sir, zelje, ukljeva, hljeb, vino, rakija, čaj, prženo meso itd; svaki ćoš u varoši postao je javnim opštim nužnikom, a to je i skoro svaka ulica; otimanju, krađi i pljačkanju nema kraja.“ Kako je tih dana u Podgoricu stigla žandarmerija iz novooslobođenih krajeva, ovaj građanin je smatrao da nema izgovora da se ne zavede red.⁵³ Tačno je da je žandarmerija mogla donekle srediti prilike u Podgorici, ali da bi u mogla potpunosti uspostaviti poredak kao prije dolaska srpske vojske i izbjeglica teško je povjerovati, usljed stalnog

⁵² DACG, MUD 1915, UO, f-170, 3911/5, brigadir M. Božović, ministar vojni – S. Vuletić, ministru unutrašnjih djela, 5. decembar.

⁵³ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3966/2, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi u Podgorici, 14. decembar.

pristizanja novih izbjeglica, kako onih iz Srbije, tako i onih iz Bosne i Hercegovine.

Nije bolje stanje bilo ni u drugim mjestima gdje je bila stationirana srpska vojska i izbjeglice. Oblasni upravitelj u Skadru vojvoda Božo Petrović žalio se ministru unutrašnjih djela da je srpska vojska, kako za vlasti, tako i za tamošnje stanovništvo „prava napast u svakom pogledu“. Iako su crnogorske vlasti u tom mjestu činile sve kako bi izvršile svoju dužnost u vanrednim uslovima, vojvoda Petrović se nije libio da prizna da su potpuno nemoćne da održe poredak. „Varoš će ostati bez ičega, a pojava zaraznih bolesti je neminovna. Preduzete su sanitarno-policijske mjere, ali u jednoj ovakvoj varoši, a pri ovakvoj navali, bojati se da će to biti bezuspješno. Po izvješću ljekara, već imamo tifusa običnog i pjegavog i kolere i ako nije bakteriološki dokazano“.⁵⁴ Ako se postojanje zaraznih bolesti u tom trenutku nije moglo dokazati bakteriološkim nalazima, itekako je dokazano bilo da su srpski vojnici u selu Golemi napali na kuću jednog Albanca, Taip Ibrahima, koga su ranili i oteli mu brave i košnice pčela. S druge strane, u jednoj svađi između srpskih vojnika, jedan vojnik je aktivirao bombu i bacio je na svoje drugove i tom prilikom ranio komandira Zonjića i još dva lica.⁵⁵ Iako u ovakvim uslovima bilo teško održavati autoritet vlasti, dotične stvari su u ovakvim situacijama bile „najnormalnija“ pojava.

Nažalost, u svakom ratu pa i u ovom, teško je bilo izbjeći stradanja iza linija fronta, gdje su najveći neprijatelji bili glad, iznemoglost i razne bolesti. Put od Andrijevice do Podgorice tih je dana bio preplavljen crknutim konjima, volovima, a bilo je i

⁵⁴ DACG, MUD 1915, UO, f-170, 3893, vojvoda Božo Petrović, oblasni upravitelj u Skadru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 3. decembar.

⁵⁵ DACG, MUD 1915, UO, f-170, 3889, vojvoda B. Petrović, oblasni upravitelj u Skadru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 3. decembar.

„pomrlih lica“, koje niko nije zakopavao i koji su trunuli pored puta. Zbog toga je ministar Risto Popović naredio vlastima u Podgorici da pokopaju one koji su se nalazili na području te Oblasne uprave, dok je za one koji su se nalazili na teritoriji Oblasne uprave u Andrijevici tražio da im sa Cetinja narede da to isto učine. Popović je takođe tražio da se preko Vrhovne komande izda naređenje srpskoj vojsci da na ovom putu ukopavaju „crkotine“, jer kapetanske vlasti nijesu imale dovoljan broj radnika za ove poslove. No, za Popovića u tom trenutku nije bio jedini problem kako ukopati stradale, već i kako spriječiti logorovanje i ulazak srpske vojske u Podgoricu, jer je u toj varoši održavanje reda i čistoće bilo nemoguće vršiti, kada su stalno pristizali novi kontingenti vojske. Naravno, za ovaj dio posla bila je neophodna asistencija Vrhovne komande.⁵⁶ Ako je na dijelu puta koji je bio pod kontrolom Oblasne uprave u Podgorici bilo svega nekoliko mrtvih ljudi, na onom dijelu koji je pripadao Oblasnoj upravi u Andrijevici taj je broj bio znatno veći. Ova Oblasna uprava je nekoliko puta izdavala naredbe da

⁵⁶ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3978/13, Risto Popović, ministar na rapoloženju – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 4. decembar; Da bi se utvrdio tačan broj stradalih na putu Andrijevica–Podgorica, tj. dijelu toga puta koji je pripadao podgoričkoj Oblasnoj upravi, Popović je poslao nekog čovjeka na Bioče, koji je utvrdio da na tom dijelu puta imaju trojica mrtvih neukopanih ljudi. Na „pilari“ Sima Marića bila su još dvojica mrtvih, ali je on naredio svojim radnicima da ih ukopaju. Što se tiče crkotina konja i volova njih je bilo na stotine. (DACG, MUD 1915, f-171, 3978/2, R. Popović, ministar na raspoloženju – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 4. decembar.); Zbog ne malog broja mrtvih životinja i ljudi na putu Andrijevica – Podgorica, iz Ministarstva unutrašnjih djela naredeno je Oblasnim upravama u Podgorici, Kolašinu, Andrijevici i Beranama, da se preduzmu mjere kako bi se mrtve životinje i ljudi zakopali. (*Isto*, Spasoje Piletić, načelnik Ministarstva unutrašnjih djela – Oblasnim upravama u Podgorici, Kolašinu, Andrijevici i Beranama, 5. decembar.)

se životinje zakopavaju a ljudi sahranjuju, ali opštinske vlasti nijesu bile u mogućnosti da to izvrše, zbog malog broja radnika. Stoga je traženo od Ministarstva unutrašnjih djela da se naredi Komandi I srpske armije da sa svojim trupama pomognu u tom poslu.⁵⁷ Sa Cetinja je odmah stigao odgovor da je ministar vojni upoznat sa ovim problemom i da će se preduzeti mjere da se srpskim vojnicima izda naredba da pomognu u ovom poslu. Dok se to ne isposluje od Oblasne uprave u Andrijevići je traženo da „u interesu zdravlja“ angažuju „starce, žene, pa i djecu“.⁵⁸ No, očito da na Cetinju nijesu znali da je u Andrijevići svo ljudstvo bilo isuviše opterećeno vršenjem intendantskih poslova zbog čega kapetanske vlasti nijesu imale s kim pokopati silne pokrepale konje, volove i pomrle srpske vojnike. Stoga je tamošnji oblasni upravitelj tražio da se upute iz unutrašnjosti 50–100 zarobljenika, kako bi se ovaj problem riješio.⁵⁹ Iz Ministarstva unutrašnjih djela su tako i postupili tražeći od ministra vojnog da se u andrijevičku oblast upute pomenuti zatvorenici, ali su im iz Ministarstva vojnog odgovorili da ukoliko su im neophodni zatvorenici nužno je bilo obratiti se Komandi zatvorenika na Mateševu, koja je inače bila obavještena da izađe u susret.⁶⁰ Dok se utvrdilo kome se treba obraćati za pomoć, put Andrijevića–Podgorica bio je svakim danom sve zatraniji životinjskim i ljudskim leševima, javio je na Cetinje iz Kolašina komandant Sandžačke vojske, divizijar

⁵⁷ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3978/4, J. Bakić, oblasni upravitelj u Andrijevići – Ministarstvu unutrašnjih djela, 7. decembar.

⁵⁸ *Isto*, S. Piletić, načelnik Ministarstva unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi Anrijevića, 7. decembar.

⁵⁹ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3978/9, J. Bakić, oblasni upravitelj u Andrijevići – Ministarstvu unutrašnjih djela, 13. decembar.

⁶⁰ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3978/11, Ministarstvo vojno – Ministarstvu unutrašnjih djela, 13. decembar.

Janko Vukotić.⁶¹ Pomoć od strane srpske vojske, čija je bila stradala stoka i vojnici, izostala je.

No, nije samo put Andrijevića–Podgorica bio pun leševa, već su se stradali srpski vojnici mogli naći i u štalama i hanovima duž tog puta. Kapetan Orović iz Lijeve Rijeke izvijestio je Oblasnu upravu u Andrijeviću da su 2. decembra 1915. godine umrla tri srpska vojnika i to, dvojica u hanu Andrije Garića a jedan u hanu Milete Garačnića. Tri dana kasnije umrla su Lijevoj Rijeci još dva srpska vojnika i predsjednik opštine Topola, Arandelo Vasiljević. Iako nije bilo u tom mjestu ljekara da utvrdi razloge njihove smrti, nije bilo teško zaključiti da su stradali usljed gladi i iznurenosti od dalekog puta.⁶² I kasnije su pronalazeni stradali vojnici u ovom kraju. Tako je u štali vojvode Gavra Vukovića nađen 7. decembra 1915. godine mrtav vojnik 1. čete, 4. bataljona, 17. pješadijskog puka, Ratko Gluičević iz sela Rupljeva, srez požeški, okrug užički. Dva dana kasnije pronađen je još jedan srpski vojnik u rijeci Kovačici „ispod samog vodopada kod mosta Doradac“. Ovaj vojnik najvjerojatnije nije stradao usljed gladi i iznurenosti, jer se po njegovom izgledu vidjelo „da je bio dobrog zdravlja“. Najvjerojatnije je „nehotično pao s visa kod

⁶¹ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3988/7, divizijar serdar Janko Vukotić, komandant Sandžačke vojske – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 10. decembar;

⁶² DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3958/2, J. Bakić, oblasni upravitelj u Andrijeviću – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 13. decembar. Trojica srpskih vojnika koji su stradali u hanovima Andrije Garića i Milete Garančića ukopani su „u Tari“. Sve od stvari stradalog predsjednika opštine Topola Vasiljevića ponijeli su njegova punoljetna kćerka i brat. Kod druge dvojice srpskih vojnika koji su stradali 5. decembra 1915. godine nije pronađeno ništa. Ukopani su skupa s predsjednikom opštine Topola na ljevorečkom groblju. (*Isto.*)

vodopada“ jer mu je na glavi iznad desnog uha bila vidljiva jaka ozljeda.⁶³ Sve stradale ukopale su mjesne vlasti u Lijevoj Rijeci, po svemu sudeći, uz pomoć naroda toga kraja.

Dok su crnogorske vlasti muku mučile kako da očiste puteve od životinjskih i ljudskih leševa (posebno one u Andrijevići sa područnim im vlastima), dotle je srpska vojska u Andrijevići nad crnogorskim stanovništvom vršila ubistva, krađe, pljačke i šta sve ne još. O kakvoj se razularenosti radilo najbolje svjedoči oštro upozorenje koje je uputio oblasni upravitelj Jeverem Bakić na Cetinje, u kome je tražio intervenciju Vrhovne komande, kako bi se spriječila nasilja nad narodom. U protivnom, bojao se da će se morati vojnici iz tog kraja vratiti s fronta kućama kako bi zaštitili „svoje nejači i imanja od Srbijanaca“.⁶⁴ Sve i da se crnogorska vojska vratila, za Raku Dedović, udovicu Đola Dedovića iz Božića, bilo je kasno, jer su je, po svoj prilici, srpski vojnici nasilno ubili i kuću joj pokrali u noći između 8. i 9. decembra 1915. godine.⁶⁵ Iako je ministar vojni upoznao delegata srpske Vrhovne komande sa ponašanjem srpske vojske, nakon čega je Vrhovna komanda izdala naređenje srpskim trupama u Andrijevići da se prekine sa takvim ponašanjem (ali ne i da se krivci pronađu i procesuiraju)⁶⁶, nasilja srpskih vojnika

⁶³ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3957/2, J. Bakić, oblasni upravitelj u Andrijevići – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 12. decembar. Kod vojnika koji je pronađen mrtav u štali vojvode Gavra Vukovića nije pronađen novac niti druge pokretne stvari. Isti slučaj bio je i sa drugim stradalim srpskim vojnikom, koji nije imao na sebi ništa drugo osim odjeće i obuće. (*Isto.*)

⁶⁴ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 4004/3, J. Bakić, oblasni upravitelj u Andrijevići – Ministarstvu unutrašnjih djela, 16. decembar.

⁶⁵ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3961/2, J. Bakić, oblasni upravitelj u Andrijevići – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 12. decembar.

⁶⁶ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 4004/2, brigadir serdar M. Božović, ministar vojni – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 18. decembar.

nad nezaštićenim crnogorskim stanovništvom nijesu prestajala. U noći između 23. i 24. decembra 1915. godine ubijena je žena pokojnog Milete Ivanovića iz Slatine. I za njenu smrt, po svojoj prilici, odgovorni su bili srpski vojnici. No, sve da nju i nijesu ubili, mjesec dana ranije (krajem novembra) njenog muža sasvim sigurno jesu, i to „pri prelazu od Berana“.⁶⁷ Međutim, istini za volju nijesu samo srpski vojnici činili izgrede u andrijevičkom kraju. Šef policije u Andrijevici je tražio odobrenje od ministra unutrašnjih djela, da sa nešto žandara i crnogorskih vojnika zavede red i mir u Andrijevici, budući da je narod, kao i građanstvo, vršilo pljačke i druge neredne.⁶⁸

Ako je nasilničko ponašanje srpske vojske i bilo razumljivo na neki način, nije razumljivo što su se prilično samovoljno ponašali i neki srpski oficiri. Naime, zbog većeg broja smrtnih slučajeva u Andrijevici, koje je po svemu sudeći izazvala kolera, tamošnja Oblasna uprava preko područnih joj organa u dogovoru sa srpskim ljekarima i Komandom mjesta donijela je odluku da srpska vojska mora napustiti varoš i smjestiti se po selima. Stoga je komandant I armije vojvoda Živojin Mišić tražio od Oblasne uprave u Andrijevici da se vojsci pronađe smještaj po selima, a kapetanske vlasti su pristupile nalaženju potrebnog broja kuća za njihov smještaj. Međutim, major Stevan Tucović je uprkos takvom dogovoru tražio da se za njegovu bateriju pronađu kuće i štale, za smještaj vojnika i stoke, ali ne po andrijevičkim selima već isključivo u varoši. To je bio razlog da upravitelj Bakić zatražio asistenciju crnogorske Vrhovne komande.⁶⁹ Međutim,

⁶⁷ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 4053/2, J. Bakić, oblasni upravitelj u Andrijevici – S. Vuletić, ministru unutrašnjih djela, 25. decembar.

⁶⁸ DACG, MUD 1916, UO, f-172, 51/2, Miro Đurvaković, šef policije u Andrijevici – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 10. decembar 1915.

⁶⁹ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 4007/8, J. Bakić, oblasni upravitelj u Andrijevici – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 10. decembar.

prije nego što se Vrhovna komanda uključila u ovu priču, između predsjednika opštine Andrijevice kapetana I. Čukića i majora Tucovića odigrala se žustra rasprava koja je mogla proizvesti ozbiljne posljedice. Naime, Tucović je tvrdio da ga je predsjednik Opštine „na jedan drzak i bezobrazan način“ napao na ulici 10. decembra 1915. godine, prijeteći mu pred narodom da će poteći revolver na njega. I to po njemu nije bilo jedino šikaniranje koje je doživio od crnogorskih vlasti u Andrijevi. ⁷⁰ Tucović, naravno, nije govorio istinu, jer je komandant mjesta, srpski pukovnik Pavlović u dogovoru s crnogorskim vlastima bio izričit, da nijedan srpski vojnik ne smije ostati u varoši i tu je naredbu saopštio vojsci, pa ju je i major Tucović morao poštovati. Ali Tucović se ponašao suprotno tome i tražio je da se smjesti sa 50 vojnika u jednoj kafani na prenoćištu, što mu je i pored zabrane oblasni upravitelj dozvolio. No, kako su već sutradan počeli pristizati u tu varoš novi srpski vojnici među kojima je bilo ranjenih i bolesnih, a dogovor s Tucovićem bio je da se samo prespava jednu noć u varoškoj kafani, predsjednik opštine Andrijevice je otišao da ga na to upozori i kazao mu da će upotrijebiti policiju kako bi vojnici napustili varoš. Međutim, Tucović je na to odgovorio da će narediti vojsci da otvori vatru na svakoga ko krene nasilno da ih tjera iz varoši. Da se ne bi prolivala krv nedužnih, Čukić je kazao da će se u tom slučaju on pobrinuti za njega. Na svu sreću do toga nije došlo, a Tucović je kazao Čukiću: „Mi smo došli da branimo Crnu Goru i baš ste Vi pravi Crnogorci.“ Na tome se srećom i završilo. ⁷¹

Naravno, da srpski vojnici nijesu došli da brane Crnu Goru, već da se preko nje domognu grčkih obala. To, međutim, ne

⁷⁰ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 4007/5, Stevan Tucović, komandir, major – Oblasnoj upravi Andrijevice, 10. decembar.

⁷¹ *Isto*, kapetan I. Čukić, predsjednik opštine Andrijevice – Oblasnoj upravi u Andrijevi, 11. decembar.

znači da nijesu vodili borbe s neprijateljem prilikom povlačenja kroz Crnu Goru. Ali istini za volju bilo je i onih kojima nije bilo ni najmanje do borbe, poput neke grupe srpskih vojnih obveznika koja se nalazila u Bijelom Polju, a koji su pokušali „pobjeći u pravcu neprijateljskog fronta“. Njihovo dezerterstvo pokušao je da spriječi šef bjelopoljske žandarmerije koji je otvorio na njih vatru iz revolvera i dvojicu vojnih obveznika lakše ranio.⁷²

Oni srpski vojnici i izbjeglice koji nijesu željeli dezertirati nalazili su se u Crnoj Gori u veoma teškom stanju, jer im je ishrana bila očajna. Zbog toga je kralj Nikola odobrio, na molbu delegata za intendantke poslove i crnogorske Vrhovne komande, da im Glavna intendantura može ustupiti samo „brašno, žito i pirinač“, ali ne i kafu, šećer i druge trgovačke artikle koji su se nalazili u Medovi, a koju su trgovci trebali dopremiti.⁷³ Međutim, podgorički trgovci su usljed nedostatka prevoznih sredstava svu svoju robu koja im je ležala u Medovi ponudili Srbima na prodaju, zbog čega je predsjednik podgoričke opštine s pravom konstatovao da će zbog toga ova varoš ostati bez ičega i da će neminovno zavladati glad.⁷⁴ Podgorički trgovci Jako Lainović, Vitorović, Spaso Lainović, Vaso Popović i drugi pravdali su se da su bili prinuđeni prodati Srbima robu u Skadru, ali da su je najprije ponudili nekim crnogorskim opštinama, koje očito nijesu imale sredstava da je otkupe.⁷⁵ I iz Oblasne uprave

⁷² DACG, MUD 1915, f-170, 3867/2, Tomo Milošević, administrator bjelopoljske oblasti – Ministarstvu unutrašnjih djela, 2. decembar.

⁷³ DACG, MUD 1915, f-170, 3963/14, brigadir seradar M. Božović, ministar vojni – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 12. decembar.

⁷⁴ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3963/1, S. Marković, predsjednik Opštine Podgorica – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 20. novembar.

⁷⁵ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3963/9, sekretar B. Milanović, zastupnik oblasnog upravitelja u Skadru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 23. novembar.

u Skadru su tvrdili da je nedostatak prevoznih sredstava i neorganizovanost dovela do toga da podgorički trgovci robu prodaju Srbijancima. Nijesmo baš najsigurniji da su to bili jedini razlozi za prodaju robe Srbima. Ali smo zato više nego sigurni da im je nakon toga bilo naređeno da ostale artikle moraju nositi u mjesta odakle su,⁷⁶ kao i da podgoričkih trgovaca više nije bilo u Skadru čim su robu prodali.⁷⁷

Zbog dolaska srpske vojske u Crnu Goru i oskudice hrane, iz Ministarstva vojnog su tražili od ministra inostranih djela da se preko crnogorskog konzula u Rimu saopšti italijanskoj vladi da se pod zaštitom njihove flote iskrcava u isto vrijeme roba u

⁷⁶ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3963/9, sekretar B. Milanović, zastupnik oblasnog upravitelja u Skadru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 23. novembar; Uprkos gladi koja je vladala u zemlji, „zakupnik dohotka sa imanja paše Bušatlije“, Jovan Berović, trgovac iz Skadra, zaključio je ugovor sa Srpskom intendanturom za nabavku 100 hiljada kilograma kukuruza. No, kako je imao problema prilikom kupljenja dohotka, delegat Srpske Vrhovne komande tražio je od crnogorskog ministra vojnog da se naredi Oblasnoj upravi u Baru da izda neophodna naređenja kako bi se Beroviću olakšalo kupljenje dohotka. Ministarstvo unutrašnjih djela odbilo je bilo kakvu intervenciju jer se radilo o problemu privatno-pravne prirode. Međutim, ako nije bilo prostora za intervenciju države, ministar vojni, brigadir Mašan Božović, s pravom je smatrao je da sve Oblasne uprave, a posebno ona u Skadru, moraju budno motriti na svaku kupovinu većih količina onih artikala koji su neophodni za prehranu crnogorske vojske i stoke. Tim prije što su se i crnogorska vojska na frontu, kao i narod iza linija fronta, živjeli veoma oskudno. (DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3964/3, sekretar B. Milanović, zastupnik oblasnog upravitelja u Skadru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 30. novembar; DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3964/2, brigadir serdar M. Božović, ministar vojni – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 12. decembar).

⁷⁷ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3963/5, B. Đurašković, kapetan u Medovi – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 22. novembar.

Baru, Medovi i Ulcinju.⁷⁸ Kako je vlada u Rimu odgovorila na ovu molbu nijesmo uspjeli doznati, ali su dva dana nakon što je ministar vojni izašao sa ovom molbom pred ministra inostranih djela u Medovu stigli engleski transport „Panama“ („da prihvati strane misije Crvenog krsta i žene i djecu“) i parobrod italijanskog društva „Pulja“ – „Molfeta“, koji je donio sa sobom 400 tona hrane za srpsku vojsku.⁷⁹ Samo koji dan prije dolaska ovog parobroda, Glavna intendatura crnogorske vojske tražila je od Oblasne uprave u Baru, da preko područnih organa preduzme „najenergičnije i najhitnije mjere“, kako bi se obezbijedila potrebna hrana za srpsku vojsku i stoku koja se nalazila na području te Oblasne uprave. Sa Cetinja su poručili i da će se narodu za tu hranu odmah isplatiti novac „u srebrnoj moneti“, i to prema cijenama koje su vladale na pijaci.⁸⁰ Tačno je da je ovo

⁷⁸ DACG, MID 1915, f-228, 2338, brigadir serdar M. Božović, ministar vojni – M. Mijuškoviću, ministru inostranih djela, 9. decembar.

⁷⁹ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3948/2, B. Đurašković, kapetan u Medovi – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 12. decembar; Desetak dana kasnije provijant za srpske vojnike donio je u Medovu i vapor „Malareta“. Sa provijantom stiglo je i „nekoliko pušaka i municije“, koje su bile adresirane na srpsku vladu. Međutim, kako su iste te puške i municija koji dan ranije bile upućene crnogorskoj vojsci, načelnik Artiljerijskog odjeljenja crnogorske Vrhovne komande, komandir Ilija Hajduković sumnjao je da se radi o grešci, te da je najvjerovatnije ta pošiljka bila upućena crnogorskoj vojsci. Dilemu o tome imalo je otkloniti crnogorsko Ministarstvo inostranih djela, koje je trebalo da se informiše u Brindiziju da li su puške i municija poslate greškom na adresu srpske Vlade ili ne. (DACG, MID 1915, f-228, 2390, komandir Ilija Hajduković, načelnik Artiljerijskog odjeljenja crnogorske Vrhovne komande – Ministru inostranih djela, 20. decembar).

⁸⁰ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 4025/5, sekretar Živko Nikčević, zatupnik oblasnog upravitelja u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 17. decembra.

bio jedini način da se prehrane srpske trupe na tom području dok ne bi stigao transport sa hranom za srpsku vojsku (očekivao se svakog dana da dođe, ali je zbog nevremena kasnio), baš kao što je tačno i da je stanovništvo ovog područja bilo u nešto boljem materijalnom položaju (ali ne mnogo) od stanovništva drugih krajeva Crne Gore. Takođe je tačno i da je ovaj potez crnogorske vlade bio više nego human, ali ne i najpromišljeniji, budući da je u to vrijeme broj gladnih širom Crne Gore bio priličan, računajući i one na frontu. Stoga smo mišljenja da su se na Cetinju prilično kockali s egzistencijom svog gladnog naroda. Za to imamo i svoje razloge. Naime, transporti hrane su usljed nevremena ionako kasnili, a usljed ratnih okolnosti mogli su biti i spriječeni da dođu do svojih odredišta. S druge strane, novac mnogo puta u ratnim uslovim nije neka utjeha, jer hrane ionako nema u dovoljnim količinama, a i to što ima, narod nastoji prodati po cijenama znatno većim od pijačnih. To je na kraju krajeva osjetilo, pored ostalog, i stanovništvo primorskog kraja Crne Gore, od koga se tražilo da proda hranu, dok ne bi stigli transporti iz inostranstva. Samim tim narod nije bio voljan izaći u susret ovoj molbi, jer su ionako izdržavali do tada sprske vojnike dajući im vojnički tajin. Međutim, kada je Glavna intendantura naredila da se iz te Oblasne uprave rekvirira „sve žito i brašno od ujma“ (za isto je bilo obećano da će biti, ili isplaćeno po pijačnoj cijeni od 7. decembra 1915. godine, ili vraćeno kada dođu saveznički transporti s hranom u Medovu), i da se od naroda kupi za gotov novac ili pozajmi što veća količina brašna i žita, u ulcinjskoj opštini i kapetaniji, kao i kapetanjama bojanskoj, krajinskoj, mrkojevičkoj i barskoj, kupljeno je i pozajmljeno oko 270 kvintala kukuruza, za prehranu Lovćenskog odreda.⁸¹

Prisustvo srpske vojske i izbjeglica na crnogorskom tlu iskoristili su mnogi crnogorski podanici, kako bi se, naravno,

⁸¹ *Isto.*

protivpravno materijalno okoristili. Takav je bio neki Radovan Babović iz Budimlja kod Berana, čovjek u poznijim godinama, kod koga su 27. novembra 1915. godine prenoćili neki Srbi, koji su se preko Rožaja i Berana vraćali natrag u Srbiju, budući da su za to imali odobrenje srpskih vlasti jer nijesu bili vojni obveznici. Međutim, kako nijesu znali put do Bijelog Polja, Babović se ponudio da ih povede, ali kada su došli do sela Crnče, poveo ih je na neku poljanu malo dalje od puta, i pod izgovorom da ide da pronade neko mjesto za konak, doveo je dva vojnika do zuba naoružanih, koji su ih opljačkali, uzevši dva pištolja marke „Broving“ i 100 dinara (od petorice po 20). Nakon toga su se džentlmenski ponudili da ih povedu za Bijelo Polje, ali su izbjegli Srbi to odbili i krenuli sami u pravcu Bijelog Polja, orjentišući se prema postavljenim telegrafskim linijama.⁸² Da li je ovakvih i sličnih slučajeva bilo još nijesmo uspjeli doznati, što naravno ne znači da ih nije bilo, ali je sasvim sigurno bilo slučajeva da se srpskoj vojsci i izbjeglicama mnogo toga skuplje naplaćivalo i prodavalo, nego što je do njihovog dolaska to bio slučaj. Izgleda da su u tome, uprkos više nego jasnoj naredbi crnogorske vlade da se to ne smije raditi, najviše prednjačile handžije, ali i da su zakazale mjesne vlasti, koje su ovakve pojave morale spriječavati i o njima izvještavati Cetinje. Zbog toga je ministar unutrašnjih djela Savo Vuletić naredio da se povede „administrativno išljeđenje“ i zatražio od ministra spoljnih poslova da mu uputi „još koji primjer“ ovih nedjela,

⁸² DACG, MUD 1915, UO, 170, 3907/3, T. Milošević, administrator bjelopoljske oblasti – Ministarstvu unutrašnjih djela, 5. decembar. Prevareni i opljačkani Srbi bili su: Mihailo J. Kostić, pisar Načelstva okruga moravskog, Vaso A. Brotinac, policijski pisar iz Čuprije, Dragutin Pecić, arhivaru Načelstva iz Čuprije, Dobrivoje Kacić i Adam Stevanović. Za Kacića i Stevanovića ne znamo zanimanje, ali znamo da su im naoružani vojnici oduzeli dva revolvera marke „Broving“. (*Isto.*)

kako bi se procesuirali odgovorni.⁸³ Naravno, Ministarstvo inostranih djela nije oklijevalo već je zatražilo od srpskog poslanstva na Cetinju da ustupi sve podatke o navedenim zloupotrebama crnogorskih na štetu srpskih podanika.⁸⁴

Da li su iz srpskog poslanstva na Cetinju imali primjedbe na ponašanje crnogorskih podanika prema srpskoj vojsci i izbjeglicama u Rijeci Crnojevića nijesmo uspješni doznati. Ono što se sa sigurnošću zna je, da je početkom decembra 1915. godine (najvjerojatnije 4. decembra, ali moguće i u noći između 3. i 4. decembra) iz Podgorice u tu varoš stiglo oko 800 vojnika sa svojom komorom i da su već sutradan, 5. decembra 1915. godine, trebali da u ranim jutarnjim časovima krenu za Bar. Svim ovim vojnicima je bilo obezbijeđeno prenoćište, a dalo im se i „načina“.⁸⁵ Međutim, s obzirom da su u ovu varoš svakodnevno pristizale nove izbjeglice iz Srbije, a kako su s druge strane životne namirnice bile veoma skupe na pazaru, Uprava riječke opštine donijela je odluku i odredila cijene za jelo i spavanje koje su se „manje više“ poštovale. One su bile sljedeće: „1) U gostionicama i familijarnim kućama prvog reda na pojedinu osobu za objed, bez vina perpera 3, a za večeru, takođe bez vina, po perpera 2 i 50 para; 2) U bakalnicama i nižim krčmama za objed perp. 2 i za večeru perp. 2 od osobe i to bez vina; u hotelima i familijarnim kućama prvoga reda za spavanje perp. 2 a u nižim po perp. 1 – od osobe.“ Ove su cijene bile više nego korektne, ako se zna da u pojedinim krajevima vladala velika glad i da novac u nekim krajevima nije mnogo pomagao u nabavci životnih

⁸³ DACG, MID 1915, f-228, 2354, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – M. Mijuškoviću, ministru inostranih djela, 14. decembar.

⁸⁴ DACG, MID 1915, f-228, 2354, verbalna nota crnogorskog Ministarstva inostranih djela – srpskom poslanstvu na Cetinju, 16. decembar.

⁸⁵ DACG, MUD 1915, UO, f-170, 3905/2, kapetan Petar Kraljević, predsjednik varoške opštine Rijeka – Oblasnoj upravi Cetinje, 4. decembar.

namirnica. Da su cijene bile zaista korektne tvrdio je i predsjednik te Opštine, koji je upoznao Oblasnu upravu na Cetinju da su cijene za spavanje žitelji te varoši čak i snižavali, u slučajevima kad bi izbjeglice iz Srbije uzele „kuće pod kirijom“. To je izbjeglom stanovništvu bilo mnogo isplativije, jer su uz to dobijale potrebno pokućstvo, posteljinu, haljine, kužinu sa kužinskim posuđem, a u kući je boravio veći broj porodica, pa ih tako spavanje nije koštalo više od 1 perpera po osobi, a u nekim slučajevima „ni po dva ili tri groša“. Da se ko slučajno ne bi usudio da podigne cijene koje je odredila uprava Opštine, njen predsjednik Petar Kraljević je obećao da će voditi „strogi nadzor“ i da će kazniti svakog ko bi eventualno naplatio više od cijena koje su bile određene.⁸⁶ Šta su i koliko su puta dnevno jeli srpska vojska i izbjeglice nije poznato, ali ne sumnjamo s obzirom na prilike da su ti obroci bili i neredovni i oskudni. Naravno, kada ih je bilo. Međutim, kako to obično biva, dok su se srpski vojnici izbjeglice patili i stradali odstupajući preko Crne Gore, knez Arsen Karađorđević je 13. i 14. novembra 1915. godine odsjeo u Podgorici u hotelu „Evropa“, gdje je spavao u trokrevetnoj kreveta (cijena 9 perpera), oba dana jeo po 4 obroka dnevno (48 perpera), imao sa pratnjom na raspolaganju 2 botulje konjaka (20 perpera), 5 kutija cigareta marke „Montenegro“ (6 perpera) i naložene dvije peći (20 perpera). Ukupni troškovi kneza Arsenija s pratnjom za ta dva dana iznosili su 160 perpera, koje je izmirio njegov ađutant.⁸⁷

⁸⁶ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3952, kapetan P. Kraljević, predsjednik varoške opštine Rijeka – Oblasnoj upravi Cetinje, 10. decembar.

⁸⁷ DACG, MID 1915, f-228, 2362, kopija računa knjaza Arsena Karađorđevića sa pratnjom za vrijeme boravka u hotelu „Evropa“ u Podgorici 13. i 14. novembra 1915. godine, 23. novembar. Kneževa pratnja imala je sljedeće troškove: 13. novembra 1915. godine – kužinar i jedan sluga imali su dvije večere (8 perpera), ađutant i sluga spavali su dvokrevetnoj sobi (6 per-

Mjesec dana kasnije više od dvadeset srpskih finansijskih činovnika donijelo je na Plavnicu „nekoliko miliona dinara“, za koje su tražena od crnogorskih vlasti prevozna sredstva, kako bi se taj novac odnio u Skadar.⁸⁸ Po svemu sudeći, s ovim novcem srpska vlada namjeravala je olakšati prehranu svoje vojske i izbjeglica širom Crne Gore, jer je samo četiri dana nakon što je tražila da joj se daju prevozna sredstva, zatražila od vlasti na Cetinju da se što je prije moguće preko oblasnih uprava naprave spiskovi srpskih podanika u Crnoj Gori. I što je bilo vrlo važno, da se u njima naznači njihovo zanimanje i imovno stanje.⁸⁹ Ne vidimo da je zbog nekog drugog razloga bilo važno srpskoj vladi zanimanje i imovno stanje svojih podanika, osim zbog određivanja visine pomoći, koja im se imala izdati.

Nažalost, za mnoge srpske vojnike i izbjeglice već je bilo kasno, budući da je glad i iznemoglost pospiješila kod istih

pera), vojnik i šofer dvije večere (6 perpera) i jedna soba za kužinara (4 perpera); 14. novembra – kužinarski sluga (možda i kužinar i sluga – M. Š.) 2 obroka (8 perpera), vojnik i šofer 2 obroka (6 perpera i 2 obroka za dvije posluže i sobaricu (9 perpera). (*Isto.*)

⁸⁸ DACG, MID 1915, f-228, 2342, verbalna nota srpskog poslanstva na Cetinju – Ministarstvo inostranih djela, 11. decembar; Prethodno je srpsko Ministarstvo finansija naredilo svim okružnim blagajnicima koji su se nalazili u Crnoj Gori, „da odmah predadu dokumenta i novac srpskom glavnom državnom računovodstvu“. Kako nekolicina njih nije uradila, zbog opasnosti od zloupotreba, srpsko Ministarstvo finansija tražilo je preko srpskog poslanstva na Cetinju da se ti činovnici, koji su se nalaze Andrijevići, Podgorici, Baru, Ulcinju i drugim mjestima liše slobode. Okružni blagajnici imali su se sprovesti u Skadar, a upravnicu poreskih odjeljenja u Podgoricu. (DACG, MUD 1915, UO, f-171, 4010/13, M. Mijušković, ministar inostranih djela – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 27. novembar).

⁸⁹ DACG, MID 1915, f-228, 2367, verbalna nota srpskog poslanstva na Cetinju – Ministarstvu inostranih djela, 15. decembar.

tuberkulozu i koleru. Od ovih bolesti, naravno, stradalo je i crnogorsko stanovništvo, ali je fakat da do dolaska srpske vojske i izbjeglica kolera nije uzimala danak kao što će biti slučaj od trenutka kada oni stupe na crnogorsko tle. Sa tim je saglasan i ministar unutrašnjih djela Savo Vuletić, koji je 3. decembra 1915. godine izvijestio svog kolegu zaduženog za resor inostranih djela, da su u Andrijevici, Podgorici i Skadru kod nekih lica primjećeni „simptomi kolere i to obično kod Srbijanaca (vojnika i izbjeglica)“. Od tih simptoma, piše dalje Vuletić, samo u posljednja dva dana u Andrijevici je umrlo 30 osoba, od čega su 25 bili srpski, a petoro crnogorski podanici (djeca iz Andrijevice). U Podgorici je od kolere umrlo 6 osoba (ne navodi čiji su podanici). O žrtvama kolere u Skadru ministar Vuletić ne daje nikakve podatke, što će reći da ih najvjerojatnije nije ni bilo, ali kaže da u toj varoši ima srpskih i francuskih ljekara, bakteriologa, koji imaju sredstava da utvrde precizno od čega su umrle gore pomenute osobe. Stoga je tražio da se preko srpskog poslanstva na Cetinju urgira kako bi ljekari u Skadru utvrdili da li zaista ima kolere u Crnoj Gori, te da se preduzmu adekvatne mjere kako bi se njeno širenje spriječilo.⁹⁰ Ako su postojanje kolere u Crnoj Gori trebali tek da utvrde ljekari, postojanje tuberkuloze je već bilo utvrđeno. Od nje je u Rijeci Crnojevića 15. decembra 1915. godine u 8 časova prije podne umro sekretar Apelacionog suda u Beogradu, Tihomir Živković (sahranjen sutradan na groblju u Rijeci). Kod Živkovića je tuberkulozu pluća utvrdio sanitetski major dr Pešić, koji ga je pregledao dva dana prije nego što će umrijeti.⁹¹

⁹⁰ DACG, MID 1915, f-228, 2296, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – M. Mijuškoviću, ministru inostranih djela, 3. decembar.

⁹¹ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 4027/1, kapetan P. Kraljević, predsjednik varoške opštine Rijeka – Oblasnoj upravi Cetinje, 20. decembra. „Pomenuti Živković bio je ne oženjen, a rodom je iz Koračice – Srbije. Star

Zadužena da utvrdi brojne krađe i ostale štete koje je počinila srpska vojska u Skadru, bila je, naravno, tamošnja Oblasna uprava. Rezultati su bili više nego porazni, jer tačan broj nije bilo jednostavno utvrditi, s obzirom da ih je srpska vojska neprestano činila prilikom povlačenja kroz taj kraj, a očekivalo se, budući da je još mnogo vojske ovim krajem trebalo proći, da će učiniti i „još mloge pljačke i štete“. Kako bi se takvom ponašanju srpske vojske učinio kraj, iz Oblasne uprave u Skadru su zatražili pomoć srpske Vrhovne komande. Međutim, iako je iz srpske Vrhovne komande poručeno da će se stati na put takvom ponašanju srpske vojske i da će se nadoknaditi štete oštećenima, čini se da ni sama Vrhovna komanda nije vjerovala da je moguće to izvesti. No, sve i da vjerovala, u Skadru se to nije osjećalo. Naprotiv. Srpska vojska je i dalje pljačkala, a štete ne da nijesu isplaćivane, nego su se svakim danom uvećavale. Zbog toga je oblasni upravitelj u Skadru vojvoda Božo Petrović tražio od ministra unutrašnjih djela da naredi kapetanstvima da naprave „popis svega što je opljačkano, oštećeno i u opšte uništeno“, a da crnogorska vlada ovo pitanje na vrijeme riješi. U protivnom, čim Srbi napuste zemlju njoj će biti upućen sijaset zahtjeva za isplatu šteta.⁹²

Tih dana crnogorska vlada je imala preča posla od isplate šteta koje je počinila srpska vojska. A što se tiče odlaska srpske vojske, u Skadar je 19. decembra 1915. godine stigao

34 godine. Kod kuće u Koraćici ima: oca Milana i tri brata: Ljubomira, Božidara i Mihaila.“ Iz Uprave varoške opštine Rijeka izvijestili su Oblasnu upravu na Cetinju da će naknadno poslati zapisnička isljeđenja o njegovj smrti, novac koji su kod njega našli i druge stvari „pošto se izvjesni troškovi oko njegove bolesti i ukopa“ nijesu platili. (*Isto.*)

⁹² DACG, MUD 1915, UO, f-171, 4042/1, vojvoda B. Petrović, oblasni upravitelj u Skadru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 23. decembar.

francuski delegat Mondezir, sa kojim se imalo urediti pitanje evakuacije Srbijanaca. Vojska je inače stalno odlazila u pravcu Lješa i Medove, a po saznanjima vojvode Boža Petrovića i pitanje njihove evakuacije je trebalo brzih dana biti riješeno.⁹³ Zajedno sa srpskom vojskom u pravcu Medove krenule su i mnoge izbjeglice iz Austrougarske, koje su takođe utočište pronašle u Crnoj Gori, a koje su se željele domoći Italije. Međutim, kako su na put krenule sa neispravnim putnim ispravama, a italijanske vlasti nijesu imale naređenja prevoziti nikog osim srpskih podanika, od crnogorskih vlasti je traženo da im se preko italijanskog poslanika pri crnogorskom Dvoru izdejstvuje odlazak u Italiju.⁹⁴ Pored srpskih i austrougarskih podanika, „pod imenom izbjeglica srbijanskih“ u pravcu Medove s ciljem da se domognu inostranstva krenuli su i razni i sumnjivi i opasni tipovi, vojni obveznici kao i neke crnogorske porodice. Da bi se spriječilo iseljavanje crnogorskih podanika, upravitelj luke na Sv. Nikoli predlagao je ministru unutrašnjih djela da se ustanove „objave za putovanje od mjesta do mjesta kroz zemlju“ i da policijski komesarijati u manastiru lješkom i Medovi vrše kontrolu nad putnicima i da se „zabrani nepotrebno seljenje organima vlasti“.⁹⁵ No, kako je tih dana u Crnoj Gori vladala anarhija, šanse da se spriječi i iseljavanje crnogorskog stanovništva bile su osuđene na neuspjeh. U tom haosu Upravi podgoričke opštine prijavila su se i neka djeca srpskih izbjeglica, koja su pronađena bez staratelja na putu iz

⁹³ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 4026, vojvoda B. Petrović, oblasni upravitelj u Skadru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 20. decembar.

⁹⁴ DACG, MUD 1916, UO, f-172, 14/7, vojvoda B. Petrović, oblasni upravitelj u Skadru – R. Popoviću, ministru unutrašnjih djela, 1. januar.

⁹⁵ DACG, MUD 1916, UO, f-172, 21/2, V. Popović, upravitelj luke na Sv. Nikoli – R. Popoviću, ministru unutrašnjih djela, 3. januar.

Srbije prema Podgorici. Da problem bude veći podgorička opština nije raspolagala nikakvim sredstvima da izdržava ovu djecu.⁹⁶ Pomoć od crnogorskih vlasti, konkretno Oblasne uprave u Nikšiću tražilo je i nekoliko srpskih protojereja, koji nijesu bili vojni obveznici, a koji su se nadali da će im crnogorska vlada preko austrougarske izdejstvovati dozvolu za povratak kućama u Srbiju. I ne samo to, već i da im naznači „mjesto prolaza i osigura putovanje“.⁹⁷ Teško da je 9. januara 1916. godine, kada je Oblasna uprava u Nikšiću upoznala s ovim slučajem ministra unutrašnjih djela, crnogorska vlada mogla uopšte razmišljati o povratku srpskih protojereja u Srbiju, kada je bilo više nego izvjesno da će Crna Gora morati položiti oružje pred nadmoćnijim neprijateljem.

Ali uprkos svemu tome, crnogorska štampa hrabrila je naciju da nikako ne poklekne, iako se čini da ni sama nije vjerovala da je moguće zaustaviti austrougarsku vojsku. Tako je *Vjesnik* je u svom broju od 27. decembra 1915. godine pisao da grmljavina lovcenskih topova nagovještava „dolazak najodsudnijeg časa našeg mučeništva kojem kraja nema“, ali i hrabrio Crnogorce dobro poznatim narodnim izrekama: „Boj se onog ko je vičan bez golema mrijet jada“ i „Nema smrti bez sudnjega dana, ni slobode bez leleka“.⁹⁸ Nije zaostajao u hlabrenju vojnika na frontu ni „Glas Crnogoraca“, koji je u

⁹⁶ DACG, MUD 1916, UO, f-172, 43, N. Leković, zastupnik predsjednika Opštine Podgorica – Oblasnoj upravi Podgorica, 5. januar.

⁹⁷ DACG, MUD 1916, UO, f-172, 46/2, Gavriilo M. Cerović, oblasni upravitelj u Nikšiću – R. Popoviću, ministru unutrašnjih djela, 9. januar.

⁹⁸ *Vjesnik*, br. 67, 27. decembar 1915, 1. U sokoljenju nacije *Vjesnik* je pisao i da crnogorski vojnici i pored uraganske vatre austrougarske artiljerije brane „svaku stopu lovcenskih litica, ginu bez jada, i zapisuju zlatnim pismenima svoju Otadžbinu u stranice istorije najčestitijih napora za ideale čovječanstva“. (*Isto.*)

nekoliko svojih brojeva prenosio pozdrave i izraze divljenja kralja Nikole Sandžačkoj vojsci, njenim komandantima i oficirima, Lovčenskom odredu, ali i „neustrašivim Kolašincima“, Bjelopoljskoj i Pljevaljskoj brigadi. S posebnim pijetetom kralj Nikola se obratio Vasojevićima, ili kako ih on naziva u tom trenutku, najljepšim svojim sinovima, kojima je odao poštovanje zbog neustrašivog držanja u borbi s nadmoćnijom austrougarskom vojskom. Iskoristio je u tim sudbonosnim momentima priliku i da im se zahvali ne samo zbog humanih i bratskih postupka, ishranjivanja vojnika Vasojevićke brigade, već i ostale crnogorske i srpske vojske, koji su dejstvovala i prolazila preko njihove plemenske teritorije. Stoga im je poručio da istraju u ovim teškim trenucima, a kad se ovaj rat završi moći će više nego iko drugi da se hvale i ponose „među Morem i Dunavom dok god bude Srba i junaka“.⁹⁹ Sasvim je sigurno da ove kraljeve poruke nijesu uticale posebno na borbeni moral dijela njegove vojske, ali je tačno i da su upravo vojnici kojima se obraćao tih dana vodili najgorčnije okršaje sa austrougarskom vojskom i da su izvojevali najsajjniju crnogorsku pobjedu u ovom ratu. Međutim, u crnogorskoj vojsci i narodu, i pored slavne Mojkovačke pobjede i velikog stradanja austrougarske vojske prilikom zauzimanja Lovćena, vladala je tolika nedisciplina da se graničila sa anarhijom. „Glas Crnogorca“ se ponašao kao da je situacija u zemlji i pored ratnih uslova bila potpuno pod kontrolom, pa je uredništvo ovog lista do svog posljednjeg broja pozivalo svoje čitaoce kojima je pretplata isticala 1. januara 1916. godine, da istu produže kako im se ne bi obustavljala dalja isporuka ovog lista.¹⁰⁰

⁹⁹ *Glas Crnogorca*, br. 59, 12. decembar, 1; br. 60, 16. decembar, 1.

¹⁰⁰ *Isto*, br. 62, 20. decembar 1915, 2; br. 63, 22. decembar 1915, 2.

Za to vrijeme srpska vojska i izbjeglice, polako ali sigurno, napuštale su crnogorsko tle odlazeći u inostranstvo, ostavljajući iza sebe zemlju u kojoj su boravili par mjeseci da se nosi sa svim problemima i haosom koje je proizveo ovaj rat, a koje crnogorske vlasti nijesu više bile u stanju da kontrolišu. Stoga će brigu nad njom voditi, nakon vojnog sloma januara 1916. godine, Crnogorcima toliko mrska Dvojna monarhija.